

---

Tóth Márta Dóra:

## Izrael és Edóm kapcsolatának alakulása

### **Abstract**

*In this paper I study how the relationship between Israel and Edom developed. How did this intense anger against Edom – which can be found in many prophetic pieces of literature – generated? The two nations' relationship and its development are of interest to us, because it allows us to gain a deeper understanding of the stories about Edom and Israel in the Old Testament. According to the traditions, Israel and Edom originate from the same ancestor, and we consider them brother nations. The Old Testament evinces both a brotherly and a hostile relationship between them. Two stories which unfold the same event (Deuteronomy 2,4-6.8; Numbers 20,14-21) show a very different relationship and balance of power. Based upon such materials, I study the evolution of the two nations' relationship and also considering the results of the archaeological research.*

*Keywords: Israel, Edom, the generations of Esau, the relationship between Edom and Israel.*

Edóm hol testvérként, hol pedig ellenségként jelenik meg. Az Ószövetségben olvashatóak olyan történetek, amelyek békés, illetve testvéri kapcsolatról szólnak (1Móz 36; 5Móz 2,4-5; 5Móz 23,8-9), és olyanok, amelyek konfliktusokról, sőt: egyenesen Edóm gyűlöletről tanúskodnak. Milyen volt valójában a két nép kapcsolata egymással? Milyen változáson ment át, és mi lehet ennek az oka? Mi állhat a változás hátterében? A következő sorokban a két nép kapcsolatának alakulását vizsgálom. Különösen is érdekesnek tartom, hogy az Ószövetség alapján úgy tűnik, mintha Edómban korábban alakult volna ki az államiság, mint Izráelben. Az utóbbi évek régészeti eredményei alapján azonban úgy tűnik, hogy valójában sokkal később alakult ki Edóm államisága. Ezért is a két nép kapcsolata leginkább az asszír és a babiloni korszakban vizsgálható.

Edóm területe a Holt-tengertől délre terült el. Ez az igen zord és sziklás vidék mészkőből és vöröses homokkőből épül fel, csapadékban

szegény, így nem volt igazán lehetőség a növénytermesztésre. Néhol volt legeltetésre alkalmas rész, de nem olyan nagy kiterjedésű területen, hogy az állattenyésztés legyen a terület fő gazdasági profilja. Edóm Izraellel, mint néppel való kapcsolata szempontjából nekünk most az a leginkább fontos, hogy mikor milyen formációban éltek ezen a területen az emberek, illetve mikor alakult ki az államiság. Edóm államiságával kapcsolatban az elmúlt évek régészeti kutatásai új eredményeket hoztak, megváltoztatva a korábbi elképzeléseket. I. Finkelstein<sup>1</sup> arra a megállapításra jutott, hogy a Kr.e. VIII. században már elkezdődhetett egy betelepülési hullám – ami együtt járt az első komoly települések és erődítmények építésével, de a csúcsát csak a Kr.e. VII. században, és a VI. század elején érte el. Az ezt megelőző időszakban a térséget félig nomád emberek lakták, a területen elszórtan elhelyezkedve. A VIII. századot megelőzően nem volt igazi állam Edómban, tehát ott jóval később alakult ki államiság, mint Izráelben.<sup>2</sup> Egy 2014-ben megjelent tanulmány<sup>3</sup> foglalkozik Edóm vaskori társadalmi szervezésével. A területen egymástól elkülönülő nomád csoportok éltek, amit belső hierarchiák alkottak a gazdasági erő alapján. Egy-egy ki-

<sup>1</sup> I. Finkelstein, Neil Asher Silberman, *Biblia és régészet: Az ókori Izrael történelmének két arca*. 52. p.

<sup>2</sup> Az Ószövetség számos helyen úgy mutatja be Edómot, mint ahol Izráel előtt jóval korábban alakult ki államiság. Gondolhatunk itt például az 1Móz 36-ban és az 1Krón 1-ben található edómi királylistákra. Elképzelhető, hogy ezen szakaszokban olyan neveket lehet olvasni, amelyek összekötik Izraelt Edómmal. A Krónikák 1. könyvében olvasható edómi királylista (1Krón 1,43-54 szövege szinte teljesen megegyezik az 1Móz 36 királylistájának szövegével), amely szakaszokban nevezett királyok uralkodási idejét Izráel államának kialakulási ideje elé teszi a szöveg. De ebben a korszakban még nem voltak sem állandó települések, sem államiság Edómban. Az 1Kir 22,48 említi, hogy Jósáfát király idejében nem volt király Edómban, csak királyi helytartó. Hodossy-Takács Előd szerint (in: *Föld alatti Izrael, Az Ószövetség világának anyagi kultúrája*, 305-306. p.) az 1Kir 22,48 is azt mutatja, hogy ekkor még nem volt államiság Edómban, hanem csak alakulófélben volt.

<sup>3</sup> Juan Manuel Tebes, *Socio-Economic Fluctuations and Chiefdom Formation in Edom, the Negev and the Hejaz during the First Millennium BCE*, in: *Unearthing the Wilderness, Studies on the History and Archaeology of the Negev and Edom in the Iron Age*, Edited by Juan Manuel Tebes, Peeters, Leuven-Paris-Walpole, MA. 2014.

emelkedő helyi vezető uralma nem volt hosszú életű és nem öröklődött dinasztikus úton a hatalom, hanem annak a vezetése alá álltak be a törzsek, aki éppen a legtöbb hatalmat birtokolta.<sup>4</sup> Ezek a tanulmány által *chiefdom* kifejezéssel nevezett formációk a kereskedelem által erősödtek. Edóm csak a Kr.e. VII. században, az asszír fennhatóság idején erősödött meg, és lett állam. Asszír vazallus volt. Az alávetett, de viszonylag nyugodt viszonyt az asszír hadsereg támogatásával és drága ajándékokkal biztosította.<sup>5</sup> Úgy látszik, hogy ez volt az egyetlen sikeres politikai és gazdasági túlélési stratégia. Asszíriának érdeke volt az Edóm területén keresztül menő kereskedelmi út megléte és biztonságossá tétele, így Edóm is fejlődhetett az által, hogy védték a kereskedelmi útvonalat és kísérték a karavánokat. Edóm gazdasági virágzása a VI. században véget ért. Nabonidus Kr.e. 552-es hadjárata vetett véget királyságának. A terület régészeti<sup>6</sup> leleteiből kiemelném, hogy bár találhatóak erődítmények Edóm határai mentén, de ezek a vaskor II. időszakánál nem régebbiek (pl: Feifa). Állandó települések csak a Kr.e. VIII. században kezdtek épülni.

A két nép kapcsolatát jól mutatja Ézsau és Jákób története, vagyis Edóm és Izrael népének a közös származásáról szóló történet. Rebeka méhében két fiú tusakodott, és az ÚR ezt mondta neki: „*Két nép van méhedben, két nemzet válik ki belsődből: egyik nemzet erősebb lesz a másiknál, de a nagyobbik szolgál a kisebbnek*” (1Móz 25,23). Az

<sup>4</sup> Az 1Móz 36-ban olvasható királylista is mutatja, hogy nem dinasztikus úton öröklődött a hatalom. Bár a szöveg keletkezése az asszír korra, vagy annál későbbre tehető, de még is mutatja az edómi vezetők hatalomhoz jutásának módját.

<sup>5</sup> Ezt mutatja többek között egy Kr.e. 728-as rögzített lista az asszír hűségesekről, itt említik az edómi Kausmalakut. Illetve az Assurbanaplitol (Kr. e. 668-633) származó egyik szöveg említi Qaushgabri edómi uralkodót, aki a többi királlyal együtt ajándékokat ad és a hódolat jeléül megcsókolják az asszír uralkodó lábát.

<sup>6</sup> Érdemes megemlíteni a bányászati leleteket. A Wadi-Arabah területén számos rézhely található, melyek már a bibliai kor előtt is ismertek voltak, és amelyek ellátták fémmel a bronzkori Egyiptomot is. Timna és Khirbet en-Nahas-t vizsgáló kutatók megállapították, hogy a térségben a bányászat a Kr.e. IX. század végén megszűnt (vagy legalábbis egy időre szünetelt). Ez utóbbi helyen egy az asszír korból származó erődöt is találtak, ami az egykori rézkitermelő helyre épült rá. Feladata a kereskedelmi útvonal védelme volt.

Ézsau-Jákób történet irodalmilag előre jelzi a két nép között lévő konfrontációkat. Ezen ismeretet a tapasztalat szülte, hisz a történelem során megromlott a kapcsolata a két szomszédos népnek. Annak oka, hogy Edómot Izrael a rokonaként tartja számon az lehet, hogy bár vannak különbségek a két nép között, de mégis látják, hogy a kultúrájukban sokkal több a hasonlóság, mint más népekével.

Most térjünk rá a királyság korai időszakára. A régészeti leletek alapján elmondható, hogy Izraelben korábban alakult ki államiség, mint Edómban, és hogy Izrael korai királysága idején még csak elszórtan lakták Edóm területét, nomád csoportok. Így érthető, hogy Izrael népe ekkor erőfölénnyel rendelkezett. A Biblia tanúsága szerint Dávid helyőrséget hozott létre Edómban (2Sám 8,13-14). S bár a kérdéses korszakból nincsenek régészeti leletek, amik erődket mutatnának Dávid korából, az elképzelhető, hogy Dávid valamilyen módon mégis a felügyelete alatt tartotta a Júda déli részéhez közel eső edómi részeket, de régészeti leletek hiányában kérdéses a dolog.<sup>7</sup>

Júda és Edóm Asszíria vazallusai voltak.<sup>8</sup> Ebben a korszakban erősödött meg Edóm, és alakult ki az államisége. Az Ószövetségből ismert erős Edóm ellenesség későbbre, Babilónia uralmának idejére tehető. Térjünk is át erre a korszakra.

<sup>7</sup> Salamon feleségei között említést tesz edómi királylányokról is. Ez a szöveg a deuteronomista történeti mű része, és a babiloni fogság alatt keletkezhetett. Ebből arra lehet következtetni, hogy Salamon feleségei említése nem Salamon tényleges házassági viszonyait említi, hiszen a kérdéses korban Edóm, mint állam nem létezett, tehát királylányok sem voltak, így politikai célzatú házasság sem valószínű, hogy volt. Salamon feleségeinek az említése, köztük a szomszédos országok előkelő lányával inkább az utókornak akarja Salamon gazdagságát növelni, dicsérni.

<sup>8</sup> Amikor II. Sargon, asszír uralkodó, Kr.e. 720-ban megtorolta Damaszkusz, Samária (mint provincia) és Hamát asszír ellenes koalícióját, akkor a szövetségben részt nem vevő Júda, Edóm és Móáb is ismét adót fizettek II. Sargonnak, hogy mindenképpen elkerüljék a veszedelmet. Miután II. Sargon meghalt (Kr.e. 705), a vazallus államok kihasználták ezt az átmeneti gyengeséget Asszíriának, amit a babiloni uralkodó, Merodak Baladán okozott. De ez sem volt hosszú életű, hiszen az új asszír király, Szanhéríb (Kr.e. 704-681) úrrá lett a helyzeten. Edóm a többi vazallussal együtt hamar megadta magát. Ezékiás pedig a Lákis-i csata során megmenekült, trónján maradhatott Kr.e. 701-ben. in: Karasszon István, Izrael története, 120-121. p.

A prófétáknál (Például: Ez 25,12; Ézs 34, Ám 1,11-12, Abd), és a Zsoltárok könyvében is markáns Edóm-ellenes érzések jelennek meg, például ítéletes próféciaik. Példaként egyet emelek ki a Zsoltárok Könyvéből: Zsolt 137,7: „Emlékezz, Uram, az edómiakra, akik ezt mondták Jeruzsálem napján: Romboljátok le, romboljátok le, egészen az alapjáig”. A zsoltár szerzője feltehetőleg egy deportált templomi énekes, aki Sion lerombolásának hatása alatt van. A zsoltár 7. versének keletkezése a K.r.e. 586 és 539 közé tehető.<sup>9</sup> K. Seybold szerint a vers arról szól, hogy nem szabad elfelejteni, hogy az edómiak milyen szégyenletes dolgot tettek Jeruzsálemmel a pusztulás idején. Azt is fontos kiemelni, hogy a szerepük az események során Babilonnak alárendelt volt.

De milyen szerepről lehet szó? Mire utalhat a zsoltáros? Az tudni lehet, hogy a fogság előtti időszakból nincs dokumentálva ilyen erős Edóm ellenes érzés, sőt: „gyűlölet”. Vajon mi lehet a változás oka? Hiszen alaptalanul nem alakul ki ilyen erős Edóm ellenes hagyomány, ami az Ószövetség több könyvében is megjelenik. Bár a kérdés nem eldöntött és számos megközelítéssel lehet találkozni,<sup>10</sup> de elképzelhető, hogy az ok abban keresendő, hogy valamilyen módon Edómnak is szerepe volt Jeruzsálem lerombolásában.<sup>11</sup> Akár azért, mert voltak katonáik a babiloni hadseregben, vagy ha nem is, de legalábbis a babiloni

<sup>9</sup> K. Seybold, *Die Psalmen*, 510.o. Úgy véli, hogy a zsoltár 7., 8., 9. versei későbbiek.

<sup>10</sup> „az Edom ellenes próféciaik legnagyobb részének hátterében nem kereshetjük a Kr. e. 587/86-os eseményeket, egy jelentős edomita támadás ugyanis nem bizonyítható”. Hodossy-Takács Előd, *Abdiás könyve és Edom szerepe Júda elpusztításában*. 45. p.

<sup>11</sup> Edóm és Júda között a K.r.e. VII-VI. század fordulóján elég gyakoriak lehettek az összetűzések. Ezek helye a geográfiai adottságok miatt csakis a Negev északi régiója lehetett. Ebből következően Arad erődtítménye központi szerepet játszhatott a konfliktusokban. Erre utal osztrakonunk 20. sora, amelyet műfaja és lakonikus rövidsége miatt megbízhatóbb forrásnak kell tartanunk, mint akár a 2Kir 24,2-t, akár bármelyik prófétai szöveget, vagy zsoltárhelyet. Az asszír hatalomgyakorlás technikáinak ismeretében nem tűnik elképzelhetetlennek, hogy a babiloniak is felhasználták Edómot Júda elleni hadjárataik során. Mindezek alapján az is elképzelhető, hogy az Edóm elleni bibliai hagyománynak voltak történeti alapjai, és ezek Edóm K.r.e. 597-es, illetve 587-es szerepvállalásához kapcsolódhattak. A források azonban e tétel bizonyítását egyelőre nem teszik lehetővé, így a végső szót kimondani ma még ebben a kérdésben sem lehet”. in: Kőszeghy Miklós, Cseréplevelek, Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából, 40-41. p.

hadsereg munkáját segítették.<sup>12</sup> Mindenesetre fontos megjegyezni, hogy nem bizonyítható jelentős edomita támadás. De az sem kizárt, hogy a katasztrófa után használták ki a lehetőséget a további fosztogatásra és pusztításra.<sup>13</sup> Azt is fontos megjegyezni, hogy a Kr.e. 587-es események után Babilon az új adminisztráció keretében Edómhoz csatolta Júda déli részét,<sup>14</sup> ami szintén nem a pozitív kapcsolatot erősítette a két nép között.

A két nép kapcsolatában történő negatív változást jól mutatja két hasonló, de mégis igen eltérő szöveg. Az 5Móz 2 (2,4-6.8.26-29.) arról ír, hogy a pusztai vándorlás idején, Izrael előtt áthaladna<sup>15</sup> Edóm területén, Mózes parancsba kapja az Úrtól, hogy ne bántsák az edomitákat, mert félnek tőlük, és ne is harcoljanak ellenük, mert egy talpalatnyi földet sem kaphatnak tőlük, hiszen Ézsau birtokába adta az Úr Szeir-hegységét. Így a terület Ézsau leszármazottait illeti meg. Az útjuk során minden ételért és italért fizetniük kell. A 28-29. versekből az derül ki, hogy békésen vonulnak át Edóm területén, és nincs konfliktus a két nép között. A 4Móz 20,14-21 verseiben pedig mindennek pontosan az ellentétje olvasható: hogy a vándorlásban meggyötört nép kéri Edóm népének erős és hadsereggel rendelkező királyát, hogy engedje át őket országán, ígérve, hogy csak a király útján mennek, és semmiben sem fognak kárt tenni, és minden elfogyasztott ételnek és italnak megadják az árát. De Edóm királya ezt megtiltja, sőt fegyveres haddal vonult ki Izrael ellen. A két szöveg egymáshoz való viszonya kapcsán az uralkodó nézet az, hogy az ellenséges edómi király szövege keletkezett előbb. T. Veijola<sup>16</sup> ezt pont fordítva véli, akinek érvelése megfontolandó. Úgy gondolja, hogy a békés átkelés szövege a korábbi. Elképzelhetőnek tartja, hogy az 5Móz 2-ben lévő szakasz szerzője is-

<sup>12</sup> A 2Kir 24,2 tud arról, hogy II. Nabukadnecár edómi (és nem arámi), móábi és ammóni rablócsapatokat küldött Júda ellen. in: Karasszon István, *Izrael története*, 35. p.

<sup>13</sup> F. Avemarie, *Esau's Hände, Jakobs Stimme, Edom als Sinnbild Roms in der frühen rabbinischen Literatur*, 177. p.

<sup>14</sup> Karasszon István, 135-136. p.

<sup>15</sup> Itt a héberben az *áthalad* ige van.

<sup>16</sup> Veijola, Timo,

merhette a Numeri 33-at, ahol a pusztai vándorlás útvonala olvasható. Ott olyan helyek is meg vannak nevezve, ami Edóm területéhez tartozott. Ez szülte meg ezt a békés átkelésről szóló történetet. A Deuteronomiumban még testvérként jelennek meg az edomiták, „*ne utáld az edómiakat, mert testvéreid ők*” (23,8), sőt, ők az Úr gyülekezetéhez tartoznak (23,9). Ez a testvéri magatartás fordul meg az ellenséges edómi királyról szóló történetben. Veijola úgy véli, hogy a babiloni fogság után jelent meg a szenvedélyes Edóm elleni érzés, ami a Júda déli részére betelepült edomita lakosok és júdaiak között alakult ki. Ekkor keletkezett az ellenséges edómi királyról szóló szöveg, ami ismerte az 5Móz 2 szövegét. Kőszeghy Miklós<sup>17</sup> szerint azon elképzelés is lehetséges, hogy miután a júdai központi hatalom összeomlott, az egykori júdai területekre Edóm néven ismert részben nomadizáló, részben letelepedett csoportok telepedtek le az ottani kedvezőbb megélhetési viszonyok miatt. Israel Finkelstein éppen ebből a Júda déli részére való edomita beköltözésből arra következtet, hogy a fogságból hazatelepülteknek különösen is fontossá vált az Ézsau hagyomány, hangsúlyozva ezzel a köztük és a betelepült edomiták közötti a határt. A fogságból hazaérkezetteknek elengedhetetlen volt, hogy ahogyan az Ézsau és Jákób történetben is látszik, Júda legyen a felsőbbrendű, Edóm pedig csak másodlagos civilizálatlan peremvidék.

### Összefoglalás

A két nép egymáshoz való kapcsolata hullámzó volt: alakulása a nagyhatalmak területi befolyásától, az aktuális politikai helyzettől függött. Mivel Edómban későn, az Asszír befolyás idején alakult ki államiság, és csak ebben az időszakban erősödött meg, ezért leginkább ekkor kezdődhetek a konfliktusok. Tehát valóban voltak konfliktusok az edomitákkal, de még nem volt olyan ellenséges a viszony, mint ahogyan az a prófétáknál olvasható ítéletes próféciákban is látszik. Az edomiták elleni erősen negatív érzés azután jelent meg, hogy a babiloni hatalom Jeruzsálemet elpusztította. Ennek a negatív edomita megítélésnek az okai még csak feltételezhetők. Lehetséges,

<sup>17</sup> Cseréplevelek 23-24. p.

hogy Edóm valamilyen módon támogatta a babiloni sereget a Jeruzsálem elleni harcban, de az is elképzelhető, hogy a már legyengült, elpusztított Júdában folytatták a pusztítást edomita csoportok. Az is lehetséges, hogy Júda déli területeire beköltöző edomiták és a fogságból hazatérők közötti konfliktus okozta ezt az erősen Edóm ellenes hangot. Az mindenesetre elmondható, hogy a két nép kapcsolata megromlott és ellenséges hangvételű fejezettel zárult. Ennek oka feltehetőleg Babilónia e térségben való nagyhatalmi törekvéseinek következtében alakult ki.

### Felhasznált irodalom

Ancient Near Eastern Texts Relating To The Old Testament, edited by James B. Pritchard, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1969.

Avemarie, F; *Esaus Hände, Jakobs Stimme, Edom als Sinnbild Roms in der frühen rabbinischen Literatur*, in: Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament; 70. J. C. B. Mohr (Paule Siebeck) Tübingen, 1994. 177-208. p.

Brueggemann, W., *Genesis: Interpretation: A Bible Commentary for Teaching and Preaching*, Westminster, John Knox Press, Louisville, Kentucky, 2010.

Ben-Yosef, E; R. Shaar, L. Tauxe, H. Ron, *A New Chronological Framework for Aron Age Copper Production at Timna (Israel)*. BASOR 367, 2012. 31-71. p.

Finkelstein, I., Neil Asher Silberman, *Biblia és régészet: Az ókori Izrael törtéelmének két arca*, Gold Book, Debrecen, 2003.

Finkelstein, I., Lily Singer-Avitz, *The Pottery of Khirbet en-Nahas: A rejoinder*, Palestine Exploration Quaterly, 141, 3, 2009. 207-218. p.

Hadjiev, T. S., *The Composition and Redaction of the Bok of Amos*. BZAW, 393; De Gruyter, Berlin, 2009.

Hodossy-Takács Előd, *Élet a periferián. A vaskori Edóm és Móáb államai*, in: Csabai Zoltán, Földi zsombor, Grüll Tibor, Vér Ádám (szerk), *Ökonomia és ökológia, Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*, Pécs, Budapest: L'Harmattan, PTE BTK Ökörtörténeti Tanszék.

Hodossy-Takács Előd, *Vaskori királyságok a Jordántól keletre: Ammón, Móáb, Edóm*, in: Kőszeghy Miklós, *Föld alatti Izrael, Az Ószövetség világának anyagi kultúrája*, L'Harmattan, Budapest, 2014.

Hodossy-Takács Előd, *Abdiás könyve és Edom szerepe Júda elpusztításában*, in: *Studia Biblica Athanasiana* 2, Nyíregyháza, 1999.

Hodossy-Takács Előd, *Móáb, Egy vaskori nép Izrael szomszédjában*, Új Mandátum Könyvkiadó, 2008.

Karasszon István, *Ószövetségi ismeretek*, Komárom, 2006.

Karasszon István, *Izrael története*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2009.

Kessler, Rainer, *Az ókori Izrael társadalma, Történeti bevezetés*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2011.

Kőszeghy Miklós, *Cseréplevelek, Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003.

Kőszeghy Miklós, *Salamon, avagy a történet vége*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2005.

Kraus, Hans-Joachim, *Psalmen, 2. Teilband, Psalmen 60-150*, Neukirchener Verlag, 1978.

Kustár Zoltán: *Az Ezékiel 28,11-19 előállása és tanítása. Kísérlet egy összetett hagyományozás-történeti folyamat felvázolására*. *Studia Biblica Athanasiana* vol. 6. Nyíregyháza, 2003.

Rózsa Huba, *Az Ószövetség keletkezése II*, Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 1996.

Seybold, Klaus, *Die Psalmen*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1996.

Tebes, Juan Manuel, *Socio-Economic Fluctuations and Chiefdom Formation in Edom, the Negev and the Hejaz during the First Millennium BCE*, in: *Unearthing the Wilderness, Studies on the History and Archaeology of the Negev and Edom in the Iron Age*, Edited by Juan Manuel Tebes, Peeters, Leuven-Paris-Walpole, MA. 2014.

Veijola, Timo, *Das 5. Buch Mose, Deuteronomium, Kapitel 1,1-16,17*, ATD 8,1; Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 2004.

Westermann, Claus, *Genesis 2. Teilband, Genesis 12-36*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1989.